

अनुवाद साहित्याचे सांस्कृतिक महत्त्व आणि भाषा तंत्रज्ञान नर्मदा रा. कुराडे

प्राध्यापिका: के. एल. ई. संस्थेचे जी. आय. बागेवाडी महाविद्यालय,
निपाणी.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18333384>

ABSTRACT:

प्रस्तुत शोधनिबंधात अनुवाद साहित्याचे सांस्कृतिक महत्त्व आणि आधुनिक भाषा तंत्रज्ञानाचा अनुवाद प्रक्रियेवर होणारा परिणाम यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. लेखिकेने अनुवाद ही केवळ दोन भाषांमधील शब्दरचना नसून, ती दोन भिन्न संस्कृती, विचार आणि मानवी मूल्यांना जोडणारी एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया असल्याचे स्पष्ट केले आहे. जागतिक व्यापार, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि ज्ञानप्रसारामध्ये अनुवादाची भूमिका या लेखात अधोरेखित केली आहे. विशेषतः मराठी साहित्यातील अनुवादाचे स्वरूप, उमा कुलकर्णीसारख्या अनुवादकांचे योगदान आणि भारतीय भाषांमधील देवाणघेवाणीची आवश्यकता यावर प्रकाश टाकला आहे. यासोबतच, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आणि भाषा तंत्रज्ञानामुळे अनुवाद क्षेत्रात झालेले आमूलाग्र बदल, त्याचे फायदे आणि साहित्यापुढील आव्हाने यांचाही आढावा प्रस्तुत लेखात घेण्यात आला आहे.

KEYWORDS:

अनुवाद, सांस्कृतिक देवाण-घेवाण, भाषा तंत्रज्ञान, मराठी साहित्य,
कृत्रिम बुद्धिमत्ता.

प्रस्तावना:

जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक देवाण-घेवाण करण्यासाठी अनुवाद हा साहित्यप्रकार महत्त्वाची कामगिरी बजावताना दिसतो. यामधून मानवी जीवनातील इतर मूल्यांना प्रबळ करण्यास मदत होते. वैश्विक पातळीवरील ज्ञान, संवाद तसेच लिखाणातून समजून घेता येते इतकेच नव्हे तर, जागतिक पातळीवरील व्यापार करण्यासाठी अनुवाद आणि भाषेची माहिती घेण्यासाठी हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरले आहे. यामुळे भाषिक अडथळे दूर होऊन मानवी व्यवहार सुरळीत होतात, तसेच अनेक समस्या नष्ट होतात. वैश्विक पातळीवर लोकांना जोडण्याचे काम होते. यातून जागतिक ओळख होऊन स्वतःच्या देशाची मग विश्वाची प्रगती होते. व्यावसायिकांना नवीन बाजारपेठ निर्मितीला सहकार्य

तसेच चालना मिळते. त्याचबरोबर संपूर्ण विश्वाचे एकीकरण करण्याचे महत्कार्य या अनुवादातूनच होताना दिसून येते. भाषा, तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून अनुवाद होते. अनेक साहित्यिक विविध प्रकारचे ज्ञान विश्वव्यापी करण्यास अनुवादाचा वापर करतात. अशा व्यापक साहित्य प्रकाराचा विचारपूर्वक अभ्यास करणे महत्त्वाचे वाटते.

अनुवादाचे प्रमुख कार्य:

1. संवाद कौशल्य आणि समाज प्रगती: विविध भाषिकांच्या समस्या दूर करण्यास मदत होते. भाषिक आणि सांस्कृतिक अडथळे दूर करून परस्पर संबंध मैत्रीपूर्ण करण्यास मदत होते आणि भाषा, साहित्य, ज्ञान, मनोरंजन, कौशल्य, कला या सर्वांच्या देवाण-घेवाणीमुळे समाजाची प्रगती होते.
2. माहिती संग्रहाचा प्रचार आणि प्रसार व अनुवाद: वैज्ञानिक संशोधनातून ज्ञानाचा साठा सर्वांपर्यंत पोहोचविण्यास मदत होते. यातून ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतात व जागतिक पातळीपर्यंत आपल्या ज्ञानाचा वापर करण्यात येऊ शकतो. यातून आपला साहित्य आणि सांस्कृतिक वारसा पुढील पिढीपर्यंत पोहोचविण्यास मदत होते.
3. सांस्कृतिक देवाण-घेवाण आणि अनुवाद: वेगवेगळ्या संस्कृतीचा आणि आस्वादात्मक ज्ञानाचा, तुलनात्मक तसेच वर्णनात्मक माहिती देण्यास महत्त्वाचे कार्य बजाविते. यातून माहिती, साहित्य, कला आणि विचार एकमेकांपर्यंत पोहोचविण्यामुळे सांस्कृतिक समृद्धी व त्यांची जडणघडण होते.
4. जागतिक व्यवसाय आणि अर्थव्यवस्था व अनुवाद: व्यवसायांना नवीन आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा तयार करण्यास आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध वाढविण्यास अनुवादात्मक माहितीचा महत्त्वाचा वाटा असतो.
5. आंतरराष्ट्रीय करार, वाटाघाटी आणि संघर्षांचे निराकरण: करण्यासाठी अनुवाद हा एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे.
6. हवामान बदल, जागतिक आरोग्य, जागतिक संघर्ष: यासारख्या सामायिक जागतिक समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी भाषांतर आवश्यक आहे, कारण ते विविध दृष्टीकोन एकत्र आणण्याचे महत्त्वाचे कार्य करते.

थोडक्यात अनुवाद हे केवळ शब्दांचे भाषांतर नसून संस्कृती,

ज्ञान आणि मानवी भावनांची देवाण-घेवाण करणारे एक माध्यम आहे, जे जागतिक स्तरावर मानवी संबंध आणि प्रगतीसाठी अपरिहार्य झाले आहे.

अनुवाद आणि भाषेचे महत्त्व:

कला संस्कृतीचे वहन करणारे अनुवाद हे साहित्याचे मोठे साधन मानले जाते. मनुष्याने आपल्या भवितव्यासाठी जी भाषा वापरली, त्या एका भाषेतून दुसऱ्या भाषेत माहिती पोहोचविण्याचे साधन म्हणून अनुवादाचे महत्त्व अत्यंत मोलाचे ठरते. भाषा आणि अनुवाद हे दोन्ही एकमेकांवर अवलंबून असून, पूरक ज्ञान, कला, संस्कृती, मानवी भाव-भावना व्यक्त करणे भाषेशिवाय शक्य नाही. अनुवादामध्ये भाषा आणि संस्कृती कृती एकाच वेळी घडताना दिसते, त्यातून आपल्या संस्कृतीचे वहन दुसऱ्या संस्कृतीत होते. जागतिक व्यवहारात श्रेष्ठ ठरल्याने, लोकांच्या मनावर ताबा ठेवण्यास मदत तर होतेच, त्याचबरोबर भाषेचे जतन आणि संस्कृतीचे संवर्धन घडून येते. मनुष्याच्या मनातील जी उत्सुकता असते, ती भाषेच्या माध्यमातून अनुवादाच्या स्वरूपातून विविध जाती, धर्म, प्रांतापर्यंत पोहोचविण्याचे महत्कार्य अनुवादातून होताना दिसून येते. यातून ज्ञानशाखा वाहून अनेक प्रकारचे सांस्कृतिक शाखांचा अभ्यास होतो. अनेक प्रकारच्या साहित्य ज्ञानाची भर पडते, सामाजिक, राजकीय संतांची, मानवी प्रवृत्तीची माहिती सहज मिळविता येते. त्यांच्यातील आचार, विचार, रूढी-परंपरा आणि जीवनमूल्ये, नीतीमूल्यांची जाणीव करून देणारे अनुवाद साहित्य, मानवी जीवनात वेगळी दिशा प्राप्त करून देते. आपल्या संस्कृतीमधील मूल्यांचे वहन करते. यातून मानवी विकासाच्या दृष्टीने जी माहिती, ज्ञान, जीवनपद्धती, नव्या विचारधारा, नवनवीन संकल्पना, अनेक संज्ञा, तत्त्वे, वाक्प्रचार, म्हणी, शब्द, भाषा या सर्वांचे आदान-प्रदान अनुवादात होते, हे नाकारता येत नाही. कारण ती एक कृती असल्याचे अनेक विद्वानांचे मत व्यक्त झाल्याचे पाहतो. तसे पाहता कोणतेही साहित्य अनुवादात्मकच असते असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. अनुवाद, भाषांतर आणि रूपांतर कोणत्याही भाषेतील कलाकृतीचे अनुवाद करताना तीन प्रकारातून अंशिक अनुवादाचे स्वरूप काही अंशाने स्वतःचे स्थान प्रकट करते.

- अनुवादामध्ये संपूर्ण कलाकृतीचा आशय दुसऱ्या भाषेत आणला जातो. भाषांतर म्हणजे शब्द आणि वाक्यानुसार अर्थ पाहिला जातो.
- रूपांतर म्हणजे कोणत्याही कलाकृतीचा आशय ठेवून दुसऱ्या भाषेत रूपांतर करताना त्याला जसे हवे तसे स्वतःच्या संस्कृतीचा शृंगार

करीत कलाकृतीचे रूपांतर आपल्या भाषेत करणे.

उदाहरणार्थ पु. ल. देशपांडे यांचे “ती फुलराणी” हे इंग्रजीतील जॉर्ज बर्नार्ड शॉ यांच्या कलाकृतीचे “माय फेअर लेडी” याचे रूपांतर फुलराणीमध्ये अत्यंत आकर्षक वाटते. अशा अनेक भाषेतील कलाकृतींचा आस्वाद स्वतःच्या भाषेत आणण्यासाठी वरील तीन पातळीतून अनुवाद करावा लागतो किंवा त्याचा अभ्यास करून अनुवाद केल्यास फायदा होईल यात शंका वाटत नाही.

अनुवाद आणि आधुनिक मराठी साहित्य:

ज्ञान संस्कृतीचे वहन करणाऱ्या माध्यमांचा वापर करून आज जग इतक्या पुढे गेले आहे. सर्वसाधारण अनुवादाचा विचार करता दोन पातळींचा विचार करावा लागतो, अर्थात आपले साहित्य परकीय भाषेत किती अनुवाद झाले आहे, आणि परकीय भाषेतील आपल्या भाषेत आलेल्या कलाकृती. यांचा विचार करताच मराठी भाषेत परकीय भाषेतील ग्रंथ अधिक प्रमाणात पाहायला मिळतात. याचा अर्थ भारतीय अनेक भाषेतील साहित्याचे अनुवाद कमी झाल्याचे चित्र साहित्य क्षेत्रात पाहायला मिळते. यामध्ये सुधारणा झाली पाहिजे. आपल्या भारतीय भाषेतील साहित्य जगाच्या कानाकोपऱ्यात पोहोचविले पाहिजे, त्यासाठी अनुवाद साहित्य प्रकाराचे अत्यंत मोलाचे कार्य आहे. याबाबतीत मराठी-हिंदी अनुवादक डॉ. चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, “भारतीय भाषांतून मराठीत पुस्तके अनुवादण्याची प्रक्रिया तशी मंद दिसते. एखाद्या भाषेची श्रीमंती आणि संस्कृतीची गुणवत्ता त्या भाषेत भाषांतर किती शीघ्रपणे होतात, या कसोटीवर अवलंबून असते. असे मानले असता, ही स्थिती मराठीत फारच केविलवाणी दिसते.”

या संदर्भानुसार विचार करताच मराठी साहित्याच्या कलाकृतीचे जगातील अनेक भाषांतर होऊन मराठी साहित्याची ओळख पटवून दिली पाहिजे. हे आधुनिक नवलेखक, विचारवंतांचे मुख्य कार्य असून आव्हान बनले आहे. जगभर हायलाईट तसेच उच्च दर्जा प्राप्त झालेली इंग्रजी भाषेच्या आविर्भावाने आपल्या प्रगल्भ विचारांना संकुचित केले आहे. तिच्यामुळे इंग्रजीचे खूळ मनुष्याच्या बुद्धीला एक वेगळे वळण प्राप्त करून दिल्याचे दिसते. अशा विचारात वाढ झाल्याने, मराठी भाषेची नवनिर्मिती मंदावल्याची परिस्थिती आज आपण अनुभवताना पाहतो. पण इंग्रजीत याहून अधिक दयनीय अवस्था आहे. कारण इतर भाषेतील कलाकृती इंग्रजीत आणण्यासाठी इतर भाषेत काय चालले आहे, हे पाहण्यास न जाणारा लेखक आज नव्याने आपल्याला वेगळे रूप

धारण केल्याने कोणत्याच भाषेत म्हणावे तसे कल्याण झालेले नाही, हे तितकेच मान्य करावे लागते.

वरील संदर्भ विचारात घेतल्यावर समजते की, आधुनिक जागतिकीकरणाच्या युगातही अनुवादाचा विषय म्हणावा तशी उल्लेखनीय झेप न घेतल्याचे चित्र दिसते. काही भाषा वगळता अर्थात बंगाली, हिंदी, गुजराती, कन्नड आणि मराठीमध्ये काही प्रमाणात अनुवाद झाले असले तरी, अलीकडे म्हणावी तशी सुधारणा पाहावयास मिळत नाही. त्यामुळे अनुवादाचा अभ्यास, प्रचार व प्रसार वेगाने होत नाही. अनुवादाचे महत्त्व आधुनिक पिढीला समजावून सांगण्याचे महत्कार्य झाले पाहिजे, असे वाटते. मराठी साहित्यात एस.एल. भैरप्पा, उमा कुलकर्णी, यू. आर. अनंतमूर्ती, शिवराम कारंथ, गिरीश कार्नाड, चंद्रशेखर कंबार अशा अनेक दिग्गजांच्या कलाकृती हिंदी, कन्नड, संस्कृतमधून मराठीत घेऊन आले आहेत. इतक्यात मर्यादित लेखकांची यादी सोडली तर, नव्या गतीने अनुवादित साहित्य निर्माण झाले आहे, असे चित्र साहित्य क्षेत्रात दिसून येत नाही.

अनुवादाचे स्वरूप:

अनुवाद हा शब्द ऐकताच साहित्य विश्वात समृद्धता/व्यापकता डोळ्यासमोर येते, कारण विश्वातील अनेक भाषेतील साहित्य मराठीत आल्याने आपल्या ज्ञानात भर पडते. तसेच मराठी भाषेतील साहित्य इतर भाषेतून अनुवाद झाल्याने आपल्या मराठी साहित्याची ख्याती संपूर्ण जगभर पसरली असल्याचे अनेक लेखकांची प्रतिमा साक्ष देते. यांच्या प्रतिभेतून सृजनशील साहित्याचा जन्म होताना दिसतो. त्याला मूळ कारण अनुवाद साहित्यातील अनुवादात्मक प्रक्रिया आहे. म्हणजेच भाषांतर, रूपांतर, अर्थांतर आणि अनुवाद अशा टप्प्या-टप्प्याने मराठी अनुवाद विकसित झाल्याचे आढळते. यात केवळ शब्दार्थ नसून त्या भाषेचा आत्मा प्रकट करण्यात येत असल्याने अनुवाद साहित्य विश्वाला समृद्ध करणारा घटक आहे.

अनुवाद साहित्यात निवडक कलाकृतीचे भाषांतर अर्थात शब्दार्थाचा अनुवाद होतो. त्याशिवाय अर्थांतर, रूपांतरही होते. यामध्ये अर्थानुसार मूळ कथानक आणि कलाकृतीची रचना आपल्या भाषेत आणण्याचे सामर्थ्य असते, जसे उमा कुलकर्णी, वि.स. खांडेकर, पु. ल. देशपांडे या दिग्गज व्यक्तींनी अनुवाद क्षेत्रात मोलाचे योगदान दिल्याची साक्ष अनेक पुस्तकांद्वारे स्पष्ट होते.

कन्नड साहित्यातील एस.एल. भैरप्पा लिखित "पर्व" ही कादंबरी, या कादंबरीचे मराठी अनुवाद तसेच शिवराम कारंथ यांची "मुक्कजीय मातुगळू" यासारख्या पुस्तकांचे मराठी साहित्यात ज्ञानाची भर पडणाऱ्या अनेक कलाकृतींचा आस्वाद केवळ अनुवादांमुळे शक्य झाला. मराठी लेखिका उमा कुलकर्णी यांनी अत्यंत मोलाचे कार्य केल्याची साक्ष पटते. तसेच "मॅकबेथ" सारख्या इंग्रजी नाटकाचे मराठी अनुवाद करणारे वि. वा. शिरवाडकर यांनी आपल्या "राजमुकुट" नावाच्या नाटकाने नाट्य क्षेत्राला मोलाची भर दिली आहे. अशा अनेक कवी, लेखक, लेखिका, समीक्षक, नाटककार यांनी अनुवाद क्षेत्राला सुसंपन्न केले आहे.

अर्थातच अनुवाद हा मराठी साहित्याचा अविभाज्य घटक आहे. जिथे आपल्या भाषेतील साहित्य दुसऱ्या भाषा, प्रांतामध्ये सुद्धा जिवंत रूप घेते. आपल्या मराठी साहित्याची खोली/व्यापकता वाढवते. अशा या अनुवादाचा अनेक क्षेत्रात वापर करण्यात येतो. साहित्य, शिक्षण, विज्ञान, वैद्यकीय अशा प्रकारे अनेक क्षेत्रात त्याचे विशेष महत्त्व आहे, त्यामुळे ज्ञान सर्वत्र क्षेत्रात पोहोचविण्याचे कार्य अनुवादातून होत असते.

अनुवाद आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता:

जागतिक तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर मानवी जीवनाच्या दैनंदिन कार्यांवर कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा प्रभाव पडताना दिसतो. जगातल्या सर्व भाषांना समृद्ध करण्यासोबत AI हा साहित्य क्षेत्राचा मित्र बनला असून, साहित्य निर्मितीला नवा आयाम मिळवून दिला आहे. लेखनकाराला अत्यंत सोपे, सरळ करून दिले आहे. तंत्रज्ञानाच्या टूल्सच्या साहाय्याने लेखन क्षेत्राला सरळ मार्ग दाखवण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य होताना दिसते. यातून लेखनकाराला नवी कल्पना, नवा प्रवाह देण्याचे कार्य आज होत असल्याचे दिसून येते. वैचारिक क्षमतेला तडा जाईल याची भीती वाटत असली तरी, अशा तंत्रात्मक साहित्य टूल्सची निर्मिती मानवाने केली आहे हे विसरणे चुकीचे वाटते. याच्या साहाय्याने लेखकांच्या मानसिक, वैचारिक मनाच्या सूक्ष्मतेची जाणीव करून देणारे साधन बनले आहे. तसेच प्रत्येक लेखक, कवीच्या कल्पना आणि त्यांच्या विचारधारेतून प्रकट होणारे लेखन तयार करणारे साहित्य निर्माण करण्याचे श्रेय AI ला जाते. त्याचप्रमाणे नकळतपणे अनुवाद या साहित्य प्रकाराचीही भूमिका सहजपणे निभावताना दिसतो. कारण लेखनकारांच्या कलाकृतीची सूक्ष्म लेखनाची धाटणी, तिची भाषा, उद्देश आणि परिकल्पना लक्षात घेऊन अर्थानुसार भाषांतर, रूपांतर आणि अनुवाद करून देण्याचे आगळे-वेगळे कौशल्य या टूल्सच्या माध्यमातून प्रगती झाल्याचे आढळून येते.

विश्वातील सर्व भाषेतून एका क्षणात अनुवाद करण्याचे सामर्थ्य यामध्ये पाहायला मिळते. त्यामुळे अनुवादित क्षेत्रातही अत्यंत सृजनात्मक साहित्य निर्माण होण्यासाठी याचा वापर करण्यात येत आहे, ही या क्षेत्रातील मोठी सुधारणा झाल्याची ठळक चिन्हे आहेत.

अनुवाद आणि संस्कृती:

संस्कृती म्हणजे मानवी जीवनाचा नियमबद्ध आलेख म्हणता येते. जीवन सुरळीत करण्यासाठी पाश्चात्य, पौर्वात्य तसेच आधुनिक साहित्य समीक्षांचा विचार आणि समाजात निर्माण झालेले प्रयोजनात्मक विचार लक्षात घेणे आवश्यक आहे. एका प्रांतातून दुसऱ्या प्रांतात तसेच अनेक प्रकारच्या जाती-धर्मात आपल्या संस्कृतीचा प्रचार व प्रसार करणे हे प्रमुख कार्य अनुवाद साहित्यातून होताना दिसते. तसेच अनेक भाषांतून इतर भाषेत माहितीची देवाण-घेवाण होते. इतर संस्कृतीच्या घटकांचा अभ्यास करता येतो. साहित्यातील वाक्प्रचार, म्हणी, रूढी-परंपरा, धार्मिक व सामाजिक संदर्भांचा अभ्यास तसेच संवेदनशील मूल्ये लक्षात येतात. त्यातून समाज घडविण्याचे कार्य सोयीचे होण्यास मदत होताना दिसते. म्हणून आधुनिक काळात अनुवादाची गरज आहे. अर्थात अनुवादात्मक संस्कृतीतून त्या-त्या काळातील, घटकातील, सामाजिक व सांस्कृतिक जाणिवांचे अनुभव देणारे आहे.

निष्कर्ष:

मराठी साहित्यात मौलिक ज्ञानाची भर अनुवादित साहित्यामुळे घडून येते. विश्वव्यापी विचारांची देवाण-घेवाण तसेच व्यापक घडामोडींचा सर्वकष विचार करता येतो. येथे प्रांत, भाषा, तेथील साहित्यिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिकरित्या समृद्धतेचे सखोल ज्ञान प्राप्त होत असल्याने साहित्याच्या दिशा सरळ आणि सुरस होताना आढळून येतात. त्यासाठी विश्वातल्या सर्वच भाषेतील साहित्याची देवाण-घेवाण अजून खोलवर जाऊन विचार करता आली पाहिजे. ही काळाची गरज आणि तरुण पिढीतील लेखनकारांना आव्हानाची बाब ठरते. आधुनिक तंत्राचा वापर जितका होतो तितक्याच प्रमाणात मानवी प्रगल्भ विचारांची कक्षा मंदावते की काय, ही भीती आज समाजात निर्माण झाली आहे. त्याचे निरसन अशा साहित्य विचारधारेच्या व्यासपीठावरून होणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथः

1. “भाषांतर” – सदा कऱ्हाडे, लोकवाङ्मय गृह मुंबई, पहिली आवृत्ती.
2. “मराठी समीक्षेची सद्यस्थिती” - वसंत आबाजी डहाके, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
3. 'मराठी विश्वकोश खंड १, २' - संपा. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महाराष्ट्र राज्य मराठी शब्दकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई.

Funding:

This study was not funded by any grant.

Conflict of interest:

The Authors have no conflict of interest to declare that they are relevant to the content of this article.

About the License:

© The Authors 2024. The text of this article is open access and licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.